

‘лиш’, ‘тільки’, *ленча* ‘сочевиця’, *най* ‘нехай’, *на́рік* ‘наступного року’, *нех* ‘нехай’, *нич* ‘нічого’, *нім* ‘поки’, *ніт* ‘нема’, *но* ‘але’, *паліти* ‘червоніти’, *п’єц* ‘піч’, *полятичка* ‘подарунок’, *пругінець* ‘грань’, ‘кайма’, *сила* ‘скільки’, *спенцерина*, *федерина* ‘пелерина’, *таний* ‘дешевий’, *ци* ‘чи’, *чіжми* ‘взуття’, *юж* ‘уже’, *юлка* ‘вулиця’, *яти* ‘взяти’). В окремих веснянках, записаних на Лемківщині (напр.: «Качки гнати»), наявні діалектизми, зумовлені впливом словацької та південнослов’янських мов.

Отже, у мові українських обрядових пісень відображені давні її структурно-поетичні елементи і сучасне стилістичне, словотвірне та говіркове багатство, що в поєднанні зумовлюють і забезпечують її неповторну красу.

Лідія Гнатюк

КАВА: ІСТОРІЯ СЛОВА В ІСТОРІЇ НАРОДІВ

Історія лексичного складу нашої мови тісно пов’язана з історією не лише українського, а й сусідніх народів. Особливе зацікавлення викликають запозичені слова і шляхи їхнього входження в українську мову, що пов’язано з певними реаліями та історичними подіями, а часом — і з історичними постатями.

Скажімо, чи можна уявити життя сучасного українця без кави? Напевно, ні, хоча ще кілька століть тому про неї в Україні не знали. За межами своєї батьківщини — Аравії — кава стала відома лише з XV ст. З 1534 р. її почали ввозити до Константинополя, у 1624 р. венеціанські купці привезли її до Європи, а з 1645 р. напій почали широко вживати в південній Італії. 1671 р. було відкрито першу кав’ярню в Марселі, через рік — у Парижі, 1652 р. кава потрапила до Англії, 1670 р. — до Німеччини, 1683 р. — до Відня.

Історія входження лексеми *кава* і її лексичних дублетів, а також позначуваної ними реалії відбиває живу історію, до якої причетні рятівники Європи від турецького поневолення — українські козаки, а серед них і легендарний Франц Юрій

Кульчицький. Кардинал Йосиф Сліпий у своїй передмові до книги Бориса Ямінського «Відень 1683. Козаки і Кульчицький» (Відень, 1983) покликається на ватиканські хроніки, які свідчать, що 2 лютого 1684 року в Римі було відслужено урочисте богослужіння за участю Папи на честь перемоги, «що її осягнули козаки над турками і татарами», врятувавши Європу. Йосиф Сліпий підкреслював: «Хоч подія ця великої ваги, на жаль, не всім вона відома, не всі усвідомлюють .. те, що долю християнської Європи врятували тоді ми, український нарід, відвагою, військовим хистом козацьких грудей... Ватиканський хронікар слушно приписує перемогу над турками під Віднем нашим козакам, хоч воювали там різні народи під проводом польського короля Собеського». Кардинал зазначав, що саме папа Інокентій XI організував і озброїв козаків для оборони християнської Європи. Козаки, незважаючи на те, що були православної віри, виконали це складне завдання. Цікаво, що окремий загін козаків воював під папськими стягами. За деякими джерелами, командував козаками легендарний полковник Семен Палій.

Відомо, що 16 липня 1683 року турецьке військо чисельністю близько 200 тисяч під проводом Кара Мустафи оточило Відень з усіх боків. Коли стало зрозуміло, що Відня власними силами не втримати, бургомістр міста звернувся до Юрія Кульчицького з проханням пройти через турецьку облогу й передати листи князю Льотрінгському, щоб скоординувати дії з армією польського короля Яна Собеського (ударною частиною його війська на той час були запорізькі козаки), яка вже поспішала на допомогу, і повернутися зі звісткою до міста.

Історія свідчить, що Кульчицький, родом із Самбора на Львівщині, був запорізьким козаком. За наказом гетьмана вивчав із полоненими високопосадовими турками турецьку мову, умів нею читати й писати, був тлумачем у гетьмана, але під час одного з боїв потрапив у полон. Можна лише висловлювати припущення, як колишній запорізький козак завдяки своєму знанню турецької мови і турецьких звичаїв став поважною серед турків особою — перекладачем у «Східній торговельній компанії», а з 1678 року проживав у Відні. Коли до нього звернувся бургомістр Відня з проханням про допомогу, Кульчицький погодився. Він не лише пройшов через турецький табір

і попросив допомоги, а й повернувся тим самим шляхом назад, щоб повідомити віденців, що підмога йде. Відомо, що 12 вересня 1683 року відбулася вирішальна битва за Відень. Армія Яна Собеського, до складу якої входили і запорізькі козаки, разом із армією Карла Льотрінгського прорвали облогу й примусили турків тікати. Тікаючи, завойовники покинули 300 мішків із сіро-зеленими зернами. Коли бургомістр запитав, яку винагороду хоче Кульчицький за свій подвиг, той попросив ці мішки. У них була кава, яка на той час у Європі ще не був поширеною, а Кульчицький привчився до неї в турків. Українець Юрій Кульчицький відкрив у Відні кав'ярню, яка мала назву «Під синьою пляшкою». Б. Ямінський підкреслює, що Кульчицький «причинився до того, що кав'ярня у Відні стала своєрідною інституцією».

Гірка кава, яку турки пили без додавання будь-чого, віденцям не смакувала, і Кульчицький удосконалив її: додав цукру, молока, вершків. Провулок у Відні, де стояла кав'ярня, носить ім'я Кульчицького — *Koltschysckigasse*. Щоправда, віденці, які знають цю історію ще зі школи, переконані, що Юрій Кульчицький був поляком.

До речі, через два роки у Львові теж було відкрито кав'ярню під такою самою назвою на площі Ринок, 29. Будівля не збереглася, і в роки незалежності львів'яни в пам'ять про Юрія Кульчицького відновили цю кав'ярню в старому будинку поряд по вул. Руській, 4.

Отже, лексеми на позначення кави відомі українській мові понад два з половиною століття. Слово *кава* давно вже закріпилося у мовній свідомості українця як своє, рідне, про що свідчать і численні деривати *кавовий*, *кав'ярня*, *кавник*, *кав'ярник*, *кавніця*, *кавнічка*; дві останні лексеми, крім значення 'посудина для зберігання кави', можуть означати ще й 'млинки для кави', а слово *кав'ярник*, окрім значення 'посудина, у якій варять або подають каву', може означати діалектне 'продавець кави'; існує також діалектне *каво́чниця* 'продавщиця кави', а також *кавувати* 'пити каву' (СУМ, IV, 67; ЕСУМ, II, 333).

Крім значення 'поживний напій із порошку насіння кавового дерева', слово *кава* має в українській мові ще два: 'кавове дерево' і 'насіння цього дерева або порошок із цього насіння' (СУМ, IV, 65). Багатозначне слово *кава* витіснило діалектні

омоніми *ка́ва* 'галка' (можливо, у назві марки кави «Галка» обіграно саме цю омонімію?) і *ка́ва* 'вовк; хо' (СУМ, IV, 65). Стійка сполука *за кавою* означає 'під час пиття кави' (СУМ, IV, 65).

«Етимологічний словник української мови» засвідчує, що слово *кава* запозичено з арабської мови за посередництвом турецької і польської; тур. *kahve* 'кава' походить від араб. *kahva* з таким самим значенням (початково 'сорт легкого вина'), утвореного від географічної назви Kaffa — місцевості в південній Ефіопії, звідки походили торгівці кавою (ЕСУМ, II, 333). У польській мові слово відоме з XVII ст. у формі *kafa*, пізніше — *kawa*; О. Брюкнер вважає його запозиченим із арабського і турецького *kahve* (Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1970. — С. 223). У формі *кава* це слово засвоїла не лише польська і (через неї) українська мова, а й білоруська (поряд із *ко́фе*), чеська, словацька; сербська, хорватська (поряд із *ка́фа*), словенська (поряд із *kofé*) (ЕСУМ, II, 333).

Українській мові, крім *кава* і похідних, відомі також *кофе*, *кофейн*, *кофейний* як прикметник до *кофе* зі значенням 'темно-брунатний', *кофейник* 'те саме, що кавник', *кофейниця* 'те саме, що кавничка', *кофейня*, *кофій* (розм., заст.) (СУМ, IV, 312). За даними ЕСУМ, для діалектів української мови характерні й назви *коффа*, *кохва*, *кохвія* (ЕСУМ, III, 62).

У лікарському пораднику XVIII ст. «Лікарства описанїє» натрапляємо на пораду пити зварений із трав напій «зрана и на ночь вмѣсто кофе» (Лікарські та господарські порадники XVIII ст. — К., 1984 — С. 19). Отже, каву пили й на ніч? В іншому місці читаємо пораду додавати порошок від шлункових проблем «чторанку в кофе» або до горілки (Там само. — С. 36). Отже, пиття кави зранку в Україні XVIII ст. було звичною справою.

Лексему *ко́фе* як невідмінюваний іменник середнього роду наводить в «Українському стилістичному словнику» І. Огієнко (Огієнко І. Український стилістичний словник. — 2-е вид. — Вінніпег, 1978. — С. 196).

У народнорозмовній мові запозичення зі звуком [ф] традиційно передавалися через сполуку [хв]. У Г. Квітки-Основ'яненка читаємо: *подав [хранцуз] мені і чаю, і кохве га-*

рячого (Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У трьох томах. — Х., 1979. — Т. 2. — С. 31).

Засвідчено у Г. Квітки-Основ'яненка і прикметник *кохвейний* зі значенням 'який має колір кави': *Та й мудрі ж і писанки! Зелені гвоздички з блакитним листям; а кохвейна рожка на усе яйце і не уписалася*. Говіркам нижньої Наддніпрянщини досі притаманні такі назви цього напою: *кохви*, *-ів* (мн.); *кохвій*, *-ю*, *заст.*; пестливе до *кохвій* — *кохвійок*, *-йку*, *заст.* (Чабаненко В. А. Словник говірок нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя, 1992. — Т. 2. — С. 206-207). У «Словнику мови Шевченка» не зафіксовано назви цього напою.

У «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського (Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: у 2 т. — Львів, 1886) відповідниками до нім. *Kaffee* є і *кофій* (Т. 1. — С. 372), і *кава* (Т. 1. — С. 328), а *кофа*, *кофинка* відповідають нім. *Wasserkanne* (Т. 1. — С. 372).

У «Словарі української мови» Б. Грінченка засвідчено слова *кава*, *кав'ярня*, *кав'ярка* 'прислужниця у кав'ярні', *кав'ярник* 'той, хто варить каву', *кавувати* 'розпивати каву' (Грінченко Б. Словарь української мови. В чотирьох томах. — К., 1996-1997. — Т. 2. — С. 204-205); *кофе* і похідні не зафіксовані.

Слово *кофе* запозичено, очевидно, через російську мову з голландської; гол. *koffie* 'кава' (разом з англ. *coffee*) походить із того самого джерела, що й фр., ісп., порт. *café*, іт. *caffè*, нім. *Kaffee*, укр. *кава* (ЕСУМ, III, 62).

Російською літературною мовою *кофе* засвідчено вперше 1698 р., *кофій* — 1724 р.; російській мові відомий і варіант *кофей*, уживаний зокрема Л. Толстим (Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. — 2-е изд. — М., 1986. — Т. 2. — С. 355). «Словарь Академіи Російской» кінця XVIII століття наводить *кофей* як іменник чоловічого роду у двох значеннях — 'зерна кавового дерева' та 'напій'. Цікавими видаються уявлення про цілющі властивості кави, відбиті цим лексиконом: «Он укрѣпляет желудок, пособляет варенію пищи, служит помощію от головной болѣзни, зависящей от недоваренія в желудкѣ, и прогоняет сон» (Словарь Академіи Російской. — Спб, 1792. — Т. 3. — С. 882). Словник наводить стійкі сполуки *варить кофей*; *пить кофе*, *кофей* (Там

само). Тут зафіксовано і похідні *кофейник*, *кофейничек* ‘металева посудина, у якій варять каву’, *кофейниця* ‘банка, у якій тримають мелену каву’; останнє слово має ще й інше значення — «в простонародді називається жінщина, которая смотря на разныя черты и виды приставшаго к бокам чашки варенаго кофея во удовлетвореніе суевѣрным на требованія или сумнѣнія их дѣлает разныя угадыванія, изъясненія». І далі — цікаве зауваження «Постыдно вѣрять предсказаніям кофейниц» (Там само. — С. 883). Інші похідні: *кофейний* 1) ‘який стосується кави чи властивий каві’; 2) ‘схожий кольором на каву’; *кофешенк* (із нім.) ‘служитель придворний, який готує і подає каву’, а також похідні прикметники від останнього *кофешенков* та *кофешенскій* (Там само. — С. 883).

Проте в ЕСУМ не зафіксовано ще одного варіанта, який був відомий староукраїнській літературній мові першої третини XVIII ст. — *кагве*, що відтворює звучання цього слова турецькою мовою і безпосередньо пов’язаний, на нашу думку, з історією входження реалії в життя українців. Так, у щоденнику Якова Марковича від 1 березня 1725 р. натрапляємо на такий запис: *Пань Скоропадскій и Минѣцкій були рано, и первой, кагве напившись, отехаль* (Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717-1767). — К., 1893-1897. — Ч. 1. — С. 207). Ось запис від 11 березня 1725 р.: *Покупки Демьяновой осмотруваемъ, между которою и кагве окъ 5, на якую розійшлося денегъ 98 зол. и 7 шаг., зъ даннихъ ему 100 зол. Начали кагве — и кубочокъ зсмажили* (Там само. — С. 211) та від 17 березня цього ж року: *У князя рано былисмо и кагве напившись пришлисмо до церкви* (Там само. — С. 214). Мабуть, пиття кави було певною подією для автора, чимось іще дуже новим і незвичним для того часу, бо в його щоденнику ніколи не згадується, скажімо, що він їв. Козацька старшина пила каву й під час походу, про що свідчать записи від 16 червня 1725 р.: *В день сидѣли в нас Борковскій и Томара и кагве напившись, отойшли* (Там само. — С. 251); від 17 червня 1725 р.: *...приехавши до табору, чай у Борковского и кагве у Лизогуба пилисмо* (Там само. — С. 252). Каву можна було купити на ярмарку, що підтверджує запис від 7 вересня 1729 р.: *Господар повернулся з ярмарку кролевецкого, где купил око кагве* (Дневникъ

генерального подскарбія Якова Марковича (1717-1767). — К., 1893-1897. — Ч. 2. — С. 319).

Проте, як бачимо, лексичний дублет *кагве*, уживаний у першій третині XVIII століття, не прижився і був витіснений запозиченим із польської варіантом *кава*. Але за лексемою *кагве*, яку необхідно відбити і в ЕСУМ як факт історії української мови — свідчення прямого запозичення з турецької, стоїть і фрагмент славетної історії українського козацтва — врятування християнського світу від турецького поневолення.